

ПОМІЖ ПРАВДОЮ І ПРОПАГАНДОЮ: УКРАЇНЦІ НА «ПОВЕРНЕНИХ ЗЕМЛЯХ» ПОЛЬЩІ

Ірина Коваль-Фучило

[рец.: Коваль П. Діти берегів часу: акція «Вісла». Спогади / пер. з пол. та передм. Л. Івасюк. Львів : Світ, 2016. 464 с.]

Рецензована книга — це чи не єдині в надбанні української мемуаристики фундаментальні спогади примусового переселенця так званої операції «Вісла», які охоплюють хронологічні межі від існування Другої Речі Посполитої (1918–1939) і аж до нашого часу¹. Ці мемуари були написані польською мовою, готувалися до друку, проте так і були опубліковані, крім першого розділу «Втрачена Батьківщина» (1939–1947) [1, с. 15]. Українською мовою текст переклала й підготувала до друку доктор філософських наук Леся Івасюк. Це документальна автобіографічна розповідь про минуле українського населення, яке було

примусово переселене на так звані «повернені землі» після Другої світової війни. Автором спогадів є Петро Коваль (1939 р. н., с. Новий М'якиш Ярославського пов.) — педагог, письменник, громадський діяч, дослідник долі розпорошеного українського народу на території Польщі.

Можна з певністю висловити припущення, що поштовхом для появи спогадів Петра Ковалю є давня й багата в Польщі традиція написання, використання та презентації свідчень про себе і «Я»-документів. «Навіть найнезначніший і найбанальніший текст знаходить дорогу до полиць книгарень і, відповідно, до рук читача. На відміну від поляків, у свідомості українського суспільства потреба у фіксуванні історії та презентації її не є й не була пріоритетом» [1, с. 13]. Зрештою, тривала колоніальна залежність українців не сприяла творенню мемуаристики, часто це було небезпечно для потенційних авторів, оскільки могло наразити їх на переслідування з боку влади.

Спогади Петра Ковалю розміщено у трьох розділах «Втрачена Батьківщина» (1939–1947), «Улюбій, чужій країні» (1952–1984), «Мандрівка в Україну» (1970–2003). Крім того, книга містить Передмову упорядниці Лесі Івасюк, а також документальну частину — «Фрагменти матеріалів розслідувань, проведених прокуратурою Інституту національної пам'яті Польщі у справі злочинів, скоєних у селах Загороди та Рижкова Воля у червні 1946 р.».

Основна мета праці Павла Ковалю анонсована в короткому вступному слові «Від автора»: «Сподіваюся, що мої спогади про буденне життя, по суті без міжнаціональ-

ної ворожнечі, допоможуть читачеві пізнати правду про українсько-польські відносини на міжособистісному рівні до 1947 року в південно-східній Польщі, у Вармії та Мазурії» (с. 27). Проблема міжнаціональних відносин хвилювала й цікавила автора впродовж усього свідомого життя. Про це промовисто свідчить тема його магістерської роботи — «Бачення України в творчості Юліуша Словацького» (с. 278). Написання цієї праці дало авторові змогу «всебічно й детально вникнути в сутність польсько-українських відносин» (с. 279). Доцільність вивчення цієї теми зумовлена тим, що її «постійно обстрілювали й тенденційно переінакшували» (с. 280). Петро Коваль пише про добросусідські стосунки українців і поляків у часи, коли ці два народи мирно жили на землях Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння, звідки згодом українці були депортовані й розпорошені. Загалом упродовж прочитання спогадів склалося враження, що автор щосили прагне збагнути, звідки виникла безпідставна ворожнеча поміж сусідами, які століттями жили поряд і вміли навзаєм шануватися. «У Новому М'якиші та околицях не було мови про якусь ворожість до місцевих поляків, але ніхто не хотів повернення до польської влади, про яку негативно згадували ще з довоєнних часів» (с. 96). Отже, причиною погіршення міжнаціональних стосунків стала політика польської влади щодо українців, оскільки після Першої світової війни «перед українцями всюди закривали двері» (с. 40). Далі це переросло в акти неконтрольованих і безкарних нападів на українців. Так, «наприкінці зими [1945 р.] поляки пограбували парафію і вбили священника у недалекому селі Заліська Воля. Незабаром подібне лихо сталося і в М'якиші» (с. 96). Насилля породжувало наступне насилля, акти помсти, чергові безчинства: «Грабіж і вбивства в українських місцевостях стали звичною справою. Ще гіршим був той факт, що цим займалися не лише польська партизанка та нічні банди грабіжників, а й міліція та військо. Найбільше ля-

кали повідомлення про масові вбивства жінок і дітей регулярними відділами польського війська під час бандитських пограбувань» (с. 97). Автор так підсумовує становище свого автохтонного народу в Польщі у 1945—1947 роках: «Українців можна було безкарно принижувати, грабувати, знущатися над нами і вбивати» (с. 121). Водночас пан Петро справедливо зазначає, що «місцеві поляки також жили в постійному остраху, боячись, аби не бути запідозреними у доносництві, за що їх могли суворо покарати» (с. 121). З особливою гіркотою і почуттям несправедливості Петро Коваль пише про глорифікацію ватажків і членів цих бандитських формувань (с. 107, 120).

Про перебіг операції «Вісла» (підрозділ «Подорож у невідомість» (с. 131—134)) автор пише мало. Очевидно, для дитини його віку ця кардинальна зміна запам'яталася як пригода, а весь тягар вимушеного переїзду ліг на плечі старших. Утім, у дитячій пам'яті закарбувалися дитячий плач, голодні корови, неспокій і тривога: «Монотонна неспокійна подорож тривала далі. Знову довгі зупинки, а відтак — ритмічний стукіт коліс, вереск немовлят, воші й блощиці, свербіж... Жодної медичної чи санітарної служби. Не було свіжої води й ніхто навіть не думав про її постачання» (с. 133). Письменник підсумовує, що люди розцінили цю акцію як «вияв абсолютного беззаконня», непростимим «актом брутального свавілля», який «засуджував нас на примусове безповоротне вигнання з рідних країв і на таку ж безповоротну втрату нашої ідентичності» (с. 134). Цій втраті якнайкраще сприяв добре продуманий план дисперсного поселення українців на новій землі: на благання односельців селити їх разом люди завжди отримували відмову, оскільки «був ретельно розроблений план розпорошення українців» (с. 137).

Найважчий перший час перебування на новому місці автор згадує з безмежною вдячністю місцевим німцям, які допомогли його сім'ї хоча б якось облаштуватися на новому місці, адже його мати була одна (важкохворого бать-

ка забрали в лікарню) з малими дітьми й немовлям на руках: «Ця перша зустріч із місцевими мешканцями дещо послабила наш страх перед чужим світом, у якому ми опинилися не з власної на те волі» (с. 138). Такі випадки допомоги й підтримки були непоодинокими (с. 282). Надалі у своїй хроніці пан Петро неодноразово з гіркотою згадує про долю німців, яких згодом також, як і свого часу українців, змусили покинути батьківщину. Він наводить чимало паралелей із трагічної долі цих двох народів: руйнування і грабунок храмів (с. 115, 143–144), погіршення житлових умов унаслідок відбирання помешкань (с. 144), злочинні безкарні грабунки (с. 146–147), переслідування цілого народу за провини окремих осіб (с. 145, 210), постійні «погрози та образи» (с. 162), зрештою вигнання зі своєї землі (с. 146). «Для українців ця картина виселення була по-особливому трагічною, бо нагадувала їм власну долю вигнанців, раптову розлуку з рідними домівками і селами» (с. 146). Що правда, загалом німці виявилися скривдженими значно менше, оскільки були депортовані на свою велику батьківщину і не зазнали асиміляції. Показово, що і тим небагатьом німцям, які залишилися на «повернутих землях», як і українцям, було заборонено робити написи рідними мовами на надгробних плитах своїх рідних (с. 276). За цей «злочин» «служба безпеки з незрозумілих причин відкрила кримінальне провадження» (с. 276). Спільним у долі обох народів була постійна антиукраїнська й антинімецька пропаганда (с. 207, 273, 317), яка вносила ворожнечу в громадянське суспільство, змушувала людей приховувати свою національність, уникати спілкування рідною мовою.

Увага до історичної долі українських переселенців відтісняє у спогадах особисте мемуариста на другий план. Автор описує себе як людину працьовиту, дисципліновану, спраглу знань, пристрасного книголюба й читача, який здатний критично аналізувати різну інформацію, у вчинках і судженнях послуговуватися логікою і здоровим глуздом,

а не вірити пліткам і пропаганді. До роботи Петро був привчений від дитинства: «Щодня, з ранку до вечора, я пас на сільському пасовиську нашу корову Красу. Виконував цей обов'язок сумлінно» (с. 114). Упродовж життя автор збирав власну бібліотеку, про що неодноразово згадує у спогадах (с. 181, 197). Найціннішими для нього були рідкісні на тих теренах книги українською мовою. Свою українськість, попри всі перешкоди, мемуарист із гордістю зберіг упродовж усього життя. Чинити так само він закликав своїх учнів і слухачів: «Я розповідав про даремні пошуки щастя тих, хто зрікся свого роду й мови, про значення збереження національної гідності, яку не можна ні продати, ні обміняти» (с. 232). Не втратити етнічної ідентичності в тих умовах було досить важко, оскільки проти українців тривала постійна пропаганда й переслідування: «Розпорошені в околиці українські родини жили в глибокій конспірації. У школі ми часто спостерігали, як під час бійок учні вживали слово “українець” як образливе» (с. 291). Автор завжди відчував себе частиною українського народу, про що свідчить вживання займенників множини першої особи у відповідних контекстах: «Я пояснив їй [директорці гуртожитку], що цією мовою ми розмовляємо вдома» (с. 206).

Історію того часу Петро вивчав насамперед від її безпосередніх учасників, не довіряючи друкованому слову: «Я уважно слухав спогади людей різних національностей, бо це було єдиною можливістю пізнати історію без тенденцій, брехні, міфів та ідеологій. Тому я завжди ставився з недовірою до того, що викладалося в підручниках, книжках та газетах. Тримаючи певну дистанцію щодо них, я мав інші погляди на історію та політичні проблеми» (с. 196).

Автор прагне донести правду про несправедливість і брехливість друкованого слова до потенційних читачів — своїх співвітчизників поляків, які про українців знали не із власних приватних стосунків, а лише із засобів масової інформації, де останніх незаслужено

Рецензії

но всіляко ображали, називаючи бандитами. Для досягнення цієї мети Петро Коваль неодноразово вдається до вторинного цитування, тобто наводить репліки поляків, які мали досвід і згадували про свої відносини з українцями. Так, про добросусідське життя двох націй згадує вищезазначена директорка гуртожитку, яка була родом із Дрогобича: «...згадувала, що, коли жила на “східних кресах”, товаришувала із сусідками-руси́нами й добре знала їхню мову, співала їхніх пісень і колядок. А потім це все зруйнували німці та більшовики» (с. 206). Ось спогади польського офіцера, якому довелося відбути заслання в радянському концтаборі: «Ні, не було між нами [українцями і поляками] ворожості. Загалом, ми жили в злагоді, хоча деякі польські “патріоти” ніяк не могли позбутися своїх застарілих амбіцій та уявлень про Польщу “від моря до моря” <...> З українцями я прожив понад десять важких років — шляхетні й чесні це були чоловіки. Я їм завдячую своїм життям <...> Це були саможертвовні патріоти й люди, справжні люди» (с. 217). Таке вторинне цитування надає авторитету авторському тексту, спонукає читача осмислити власні оцінки й уявлення. Промовистим є фрагмент розмови Петра Ковалю з шевцем Редкодимом, який колись був членом пожежної команди, і про страшні часи війни каже так: «А події під час війни, то ганьба! Треба про це якнайшвидше забути й надалі жити в згоді!» — повторював» (с. 294). Ця позиція поляка, який «ніколи не цікавився політикою й <...> висловлював розумні думки» (с. 294), є втіленням основної ідеї рецензованих спогадів — цінувати мирне співіснування, уміти навзаєм поважати своїх співвітчизників іншої національності. Підтвердженням є роздуми мемуариста про становище людей різних національностей на «повернутих землях»: «Невдовзі після пере-

селення в ці краї, упередження на національній основі стали сприйматися людьми як прояв непорядності й навіть зла. Кожен з нас вважався “своїм”, повноправним членом сільської спільноти. З часом усі ми зрозуміли, що етнічна та національна різnorodність її членів є цінністю, яку треба берегти» (с. 158). Ця думка проходить провідною ниткою крізь усі мемуари. Першою, у так би мовити фольклорній редакції, її висловила свого часу ще бабуся Петра: «Бабуся пояснювала, що Бог створив різні народи й різні мови, так само, як і дерева, квіти та птахи. Усі однаково повинні радіти сонцю і Божому дню. З його волі треба всіх шанувати і любити» (с. 78). Отже, той, хто зневажає людей за національною ознакою, чинить не лише супроти гуманних цінностей, а й проти волі Бога.

Книга спогадів Петра Ковалю містить чимало цікавих і цінних авторських роздумів про минуле й сучасне Польщі та України. Мемуарист зобразив цілу галерею цікавих образів людей, з якими звела його доля (с. 82–84, 152, 154, 272, 284, 348). Він викриває та аналізує антилюдську політику радянської влади й фашизму (с. 57, 58, 63, 72, 200), розповідає про намагання українців зберегти свою ідентичність у несприятливих умовах (с. 221–225).

Концепти землі, дому, сакральних місць, наявні в мемуарах Петра Ковалю, утілюють ідеї втрати, несправедливого вигнання з рідного краю, туги за «втраченим раєм». Таке розуміння традиційних концептів суголосне зі смислами народного світогляду [2; 3], вербалізованого на сторінках «Пропамятної книги. 1947» [4].

Книга пронизана вірою в кращу долю України, у її народ, який «завдяки своїй працелюбності подолає всі труднощі й з часом перетворить Україну в державу добробуту та високої культури» (с. 417).

Примітка

¹ Бібліографію спогадів примусових переселенців операції «Вісла» див. у дослідженні Л. Халюк [5]. Серед видань, присвячених цій проблемі див., зокрема [4; 6].

Джерела та література

1. Івасюк Л. Передмова. Коваль П. *Діти берегів часу: акція «Вісла». Спогади*. Львів : Світ, 2016. С. 3–26.
2. Коваль-Фучило І. Концепт *дому* в оповідях про примусове переселення. *Lemkowie, Bojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. Słupsk, 2016. Т. 6. С. 147–158.
3. Коваль-Фучило І. Концепт *земля* в оповідях про примусове переселення. *Lemkowie, Bojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. 2018. Т. 7 (у друці).
4. Пропам'ятна Книга. 1947 / зібрав та до друку зладив Богдан Гук. Варшава, 1997. 648 с.
5. Халюк Л. Усні народні оповідання українців-переселенців Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння: жанрово-тематична специфіка, художні особливості. Київ, 2013. 216 с.
6. Halicka B. *Polski Dziki Zachód. Przymusowe migracje i kulturowe osvajanie Nadodrza 1945–1948* / Tłum.: Aleksandra Łuczak. Kraków : TAWPN Universitas, 2015. 434 s.

References

1. Ivasiuk L. (2016) *Peredmova* [Preface]. *Koval P. Dity berehiv chasu: aktsiya «Visla». Spohady* [Children of the Time Shores: «Visla» Operation. Memoirs]. Lviv: Svit, pp. 3–26.
2. Koval-Fuchylo I. (2016) *Kontsept domu v opovidiakh pro prymusove pereselennia* [The Concept of Home in the Narratives on the Forced Resettlement]. *Lemkowie, Bojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa* [Lemkos, Boykos, Hutsuls, and Rusyns: Their History, Modernity, and Material and Spiritual cultures]. Słupsk, Vol. 6, pp. 147–158.
3. Koval-Fuchylo I. (2018) *Kontsept zemlia v opovidiakh pro prymusove pereselennia* [The Concept of Home in the Narratives on the Forced Resettlement]. *Lemkowie, Bojkowie, Rusini: historia, współczesność, kulturamaterialna i duchowa* [Lemkos, Boykos, Hutsuls, and Rusyns: Their History, Modernity, and Material and Spiritual cultures]. Banská Bystrica (in print), Vol. 7.
4. (1997) *Propamyatna Knyha. 1947* [The Book of Remembrance. 1947] (compiled and prepared for publishing by Bohdan Huk]. Warsaw, 648 pp.
5. Khaliuk Lesia (2013) *Usni narodni opovidannia ukrayintsiv – pereselentsiv Lemkivshchyny, Kholmshchyny, Pidliashshia ta Nadsiannia: zhanrovo-tematychna spetsyfika, khudozhni osoblyvosti* [Oral Folk Tales of Ukrainians-Migrators from Lemkivshchyna, Kholmshchyna, Pidliashshia, and Nadsiannia]. Kyiv, 216 pp.
6. Halicka B. (2015) *Polski Dziki Zachód. Przymusowe migracje i kulturowe osvajanie Nadodrza 1945–1948* [Polish Wild West. Forced Migrations and Cultural Development of Nadodrze. 1945–1948] (translated by Aleksandra Łuczak). Kraków: TAWPN Universitas, 434 pp.